

Rapport

HET REFERENDUM OVER DE ASSOCIATIE- OVEREENKOMST MET OEKRAÏNE

Onderzoek I&O Research i.s.m. Universiteit Twente

December 2015 / januari 2016

COLOFON

Uitgave

I&O Research
Zuiderval 70
Postbus 563
7500 AN Enschede

Datum

Januari 2016

Auteurs

Peter Kanne (I&O Research)
Laurens Klein Kranenburg (I&O Research)
Martin Rosema (Universiteit Twente)

Het overnemen uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding	5
2. Samenvatting	7
3. Resultaten.....	11
4. Onderzoeksverantwoording	26

1

HOOFDSTUK

Inleiding

1. Inleiding

Op 6 april 2016 zal in Nederland een referendum worden gehouden over de ratificatie van de Associatie-overeenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne.

I&O Research heeft in samenwerking met de Universiteit Twente een landelijk onderzoek uitgevoerd naar de opvattingen van burgers met betrekking tot dit referendum.

Een eerste meting is door middel van een online enquête gehouden van 3 tot en met 20 december 2015 en een tweede meting vond plaats van 12 tot en met 21 januari 2016. We hebben niet alleen onderzocht hoeveel burgers van plan zijn te stemmen en of zij vóór of tegen het verdrag willen stemmen, maar bijvoorbeeld ook of burgers weten waar het verdrag over gaat, of zij vinden dat de regering de uitslag moet volgen en welke factoren hun stemvoorkeur beïnvloeden.

In hoofdstuk 2 worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat.
Hoofdstuk 3 bevat een meer gedetailleerde presentatie van de onderzoeksresultaten.
In hoofdstuk 4 staat een nadere onderzoeksverantwoording.

2

HOOFDSTUK

Samenvatting

2. Samenvatting

Vier op de tien kiezers hebben iets gezien of gehoord over referendum

Het referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne leefde in december en januari nog niet sterk onder het Nederlandse publiek. Een meerderheid zei er 'niet zo vaak' of 'nooit' iets over gelezen of gehoord te hebben in de media. Ongeveer vier op de tien Nederlanders (40 procent in december en 39 procent in januari) hadden er 'tamelijk vaak' of 'zeer vaak' iets over gehoord. Het aandeel dat er nooit van heeft gehoord slonk van 19 naar 14 procent.

Opkomst nog ongewis

Het referendum leidt tot een geldig advies bij een opkomst van minimaal 30 procent. Indien deze drempel niet wordt gehaald, wordt het verdrag door Nederland sowieso geratificeerd. In december 2015 was 28 procent 'zeker' van plan om te gaan stemmen en in januari is dat aandeel gestegen naar 34 procent. Een ongeveer even grote groep zegt 'waarschijnlijk wel' te gaan stemmen. Op basis van deze peiling is het onduidelijk of de drempel van 30 procent daadwerkelijk gehaald gaat worden. We weten uit eerder onderzoek dat de werkelijke opkomst bij verkiezingen lager ligt dan deze cijfers suggereren. Het is goed mogelijk dat media-aandacht tussen nu en 6 april burgers extra zal stimuleren te gaan stemmen. Wat de opkomst zal zijn, is op dit moment dus ongewis.

'Nee-kamp' ligt voor, maar 'ja-kamp' loopt in

Van alle kiezers die van plan zijn te gaan stemmen en zich een mening gevormd hebben, zou op dit moment (januari 2016) 56 procent tegen stemmen en 44 procent voor stemmen. Rekening houdend met foutmarges kunnen we stellen dat de 'tegenstem' op dit moment ligt tussen 53 en 59 procent.¹ In december was 62 procent tegen en 38 procent voor. Er is dus sprake van een statistisch significante toename van de 'voorstem' (van 38 naar 44 procent). Van de ondervraagden die zeiden 'waarschijnlijk' of 'zeker' te gaan stemmen, weet ongeveer een op de drie kiezers nog niet of ze dan vóór of tegen zullen gaan stemmen. De mate waarin voorstanders en tegenstanders van het verdrag deze groep kiezers in de komende maanden weten te overtuigen, zal dus cruciaal zijn voor de uitslag.

Tabel 2.1

Stel dat u vandaag zou moeten stemmen in het referendum, zou u dan voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne stemmen?

	DEC. 2015	JAN. 2016	DEC. 2015	JAN. 2016
	Inclusief "Weet ik niet"		Exclusief "Weet ik niet"	
Voor	25%	31%	38%	44%
Tegen	41%	38%	62%	56%
Weet ik niet	34%	31%	-	-
TOTAAL	100%	100%	100%	100%

¹ Bij steekproefonderzoek is er sprake van onnauwkeurigheidsmarges. In januari konden 1.178 respondenten zeggen of ze voor of tegen zouden gaan stemmen. 56 procent zei tegen te gaan stemmen. De foutmarge is 2,8 procent (bij een betrouwbaarheidsniveau van 95%), de 'tegenstem' zal op dit moment in werkelijkheid dus liggen tussen 53 en 59 procent.

Tegenstanders: vaak lager en middelbaar opgeleiden en vaak kiezers van PVV, 50 Plus en SP

Naarmate men lager opgeleid is, zou men vaker *tegen* stemmen. De winst voor de vóórstem in januari (in vergelijking met december) wordt vooral geboekt onder middelbaar en hoger opgeleiden. Onder laag en middelbaar opgeleiden is ook in januari per saldo nog een groter deel *tegen* dan *voor*. Onder hoger opgeleiden is in januari – per saldo – een groter deel *vóór* dan *tegen*. In december was dat nog nipt andersom. Het verschil tussen lager en hoger opgeleiden is tussen december en januari dus groter geworden.

Driekwart van degenen die in januari PVV zouden stemmen, zou *tegen* het associatieverdrag stemmen; slechts 9 procent zou *voor* stemmen. Na de PVV zijn kiezers van SP, 50 Plus, SGP en PvdD overwegend *tegen*. VVD-kiezers zijn nu nipt *voor*, maar waren in december nog nipt *tegen*.

Duidelijk *voor* zijn kiezers van PvdA, D66 en GroenLinks en – samen met de kiezers van de VVD – wordt hier de winst geboekt voor de vóórstem.

Kwart kiezers weet grofweg waar de Associatieovereenkomst over gaat

Een kwart (26 procent) zei in december te weten welke onderwerpen in de Associatieovereenkomst aan de orde komen. Het blijkt dat veel mensen *ongeveer* weten waar het over gaat, de meesten komen niet veel verder dan een 'vrijhandelsverdrag', een substantieel deel denkt dat het gaat over toetreding van Oekraïne tot de EU. Vier op de tien weten wie het initiatief heeft genomen tot dit referendum.

Een op de zeven Nederlanders zegt zich 'zeker' (meer) in de inhoud van de Associatieovereenkomst te gaan verdiepen. Onder degenen die *zeker* van plan zijn te gaan stemmen op 6 april is deze intentie beduidend sterker dan onder degenen die dat waarschijnlijk wel, waarschijnlijk niet, of zeker niet gaan doen.

Kiezers stemmen tegen uit angst voor toetreding van Oekraïne tot de EU

Uit antwoorden op open vragen naar de reden van de stemvoorkeur blijkt dat men vooral *tegen* de Associatieovereenkomst is uit angst voor een toekomstige toetreding van Oekraïne. Ook mensen die weten dat het verdrag niet gaat over toetreding tot de EU, zijn hier – op termijn – toch bang *voor*. Men ziet een stem *tegen* als de 'enige mogelijkheid' om de verdere groei van Europa *tegen* te houden. Daarnaast wordt vaak gezegd dat Oekraïne een 'corrupt land' is, waar we beter niet mee samen kunnen werken. De potentiële tegenstemmers zouden het logischer en beter vinden als Oekraïne de blik naar het oosten, naar Rusland, wendt.

Voorstemmers willen Oekraïne uit Russische invloedssfeer halen

Het argument dat Oekraïne met dit verdrag uit de invloedssfeer van Rusland gehaald wordt, wordt zowel door *tegen*- als *voor*stemmers aangehaald. Voor de *voor*stemmers is dit een geregeld naar voren gebracht argument: er kan beter met Oekraïne samengewerkt worden om het land niet in de armen van Rusland ('Poetin') te drijven.

Referendum gaat – in beleving van de kiezers – vooral over de Europese Unie

Als we de onderzoeksgegevens nader (statistisch) analyseren, blijkt dat het voorgenomen stemgedrag zeer sterk samenhangt met de houding ten aanzien van de Europese Unie in het algemeen. Wie vindt dat de Europese integratie te ver is gegaan of dat de EU te veel macht heeft, is bijna altijd *tegen* dit verdrag. De stemvoorkeur hangt ook samen met de mate waarin kiezers (on-)tevreden zijn over het regeringsbeleid, maar dat effect is beduidend zwakker. Het netto-effect van opinies over het Rusland van Poetin op de stemintentie is beperkt. Kortom, dit referendum is in de perceptie van kiezers de facto vooral een referendum over meer of minder Europese Unie.

Overwinning voor 'nee-kamp' verwacht

In december, toen de eerste meting werd uitgevoerd en er nog geen peilingen over het referendum waren gepubliceerd, dacht een substantieel deel (43 procent) dat een meerderheid *tegen* de Associatieovereenkomst zou stemmen, ruim drie keer meer dan het aandeel dat dacht dat er in meerderheid *voor* gestemd gaat worden (13 procent).

In januari denkt een iets groter deel (41 procent) dat het *tegen*-kamp gaat winnen; 16 procent denkt nu dat een meerderheid *voor* gaat stemmen. We zien hier een sterk patroon van 'wensdenken': ondervraagden die zelf van plan zijn om tegen te stemmen, denken veel vaker dat een meerderheid dat ook zal doen dan kiezers die voor het verdrag willen stemmen. Over de vraag of de regering de uitslag moet volgen, zijn de meningen sterk verdeeld. Tegenstanders van het verdrag vinden vaak dat de regering dat wel moet doen, maar voorstanders vinden relatief vaak dat de regering een eigen afweging mag maken.

3

HOOFDSTUK

Resultaten

3. Resultaten

3.1 Kennis over het referendum

Vier op de tien kiezers heeft iets gelezen of gehoord over referendum

Het referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne, dat op 6 april zal worden gehouden, leefde in december en januari nog niet zo sterk onder het Nederlandse publiek. Een meerderheid zei er 'niet zo vaak' of 'nooit' iets over gelezen of gehoord te hebben in de media. Ongeveer vier op de tien Nederlanders (40 procent in december en 39 procent in januari) hadden er 'tamelijk vaak' of 'zeer vaak' iets over gehoord. Wel slook het aandeel dat er nooit van heeft gehoord of het niet weet in deze periode: van 19 naar 14 procent.

Tabel 3.1

Op 6 april 2016 vindt een referendum plaats over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne. Hoe vaak hebt u in de media iets gelezen of gehoord over dit referendum? (basis: allen, n=3.490, n=2.550)

	DEC. 2015	JAN. 2016
Zeer vaak	8%	6%
Tamelijk vaak	32%	33%
Niet zo vaak	42%	47%
Nooit	15%	12%
Weet ik niet	4%	3%
TOTAAL	100%	100%

De verschillen naar opleiding zijn klein: hoger opgeleiden hadden er in december in 42 procent van de gevallen tamelijk tot zeer vaak iets van meegekregen, middelbaar opgeleiden 36 procent en lager opgeleiden 40 procent. De samenhang met leeftijd is wel sterk: slechts 20 procent van de jongeren (tot 25 jaar) hoorde er iets over; dit loopt geleidelijk op naar 55 procent van de 65-plussers.

Vier op de tien weten wie initiatief tot referendum heeft genomen

Het raadgevend referendum is een initiatief van het Actiecomité GeenPeil, dat het beschouwt als symbool van een steeds verdergaande Europese integratie en uitbreiding en vreest dat het verdrag een opstap naar EU-lidmaatschap van Oekraïne is. GeenPeil zamelde 427.939 geldige handtekeningen in, ruim meer dan de 300.000 die nodig waren voor het referendum. GeenPeil is een initiatief van Burgercomité-EU, weblog Geenstijl en het Forum voor Democratie van eurocriticus Thierry Baudet. Jan Roos is samen met Baudet trekker van de campagne.

Op de vraag "Weet u wie het initiatief heeft genomen tot dit referendum?" antwoordt 42 procent bevestigend. Uit de open vervolgvraag blijkt dat de meeste mensen inderdaad GeenPeil, GeenStijl, Jan Roos of het (een) Burgercomité noemen. Ook Powned en Baudet worden regelmatig genoemd. De verschillen naar opleidingsniveau zijn hier tamelijk groot. Hoger opgeleiden (50 procent) zijn – naar eigen zeggen – vaker op de hoogte dan middelbaar (33 procent) en lager opgeleiden (30 procent).

Kwart zegt in december te weten waar Associatieovereenkomst over gaat

Iets meer dan een kwart (26 procent) zei in december te weten welke onderwerpen in de Associatieovereenkomst aan de orde komen.

Tabel 3.2

Weet u welke onderwerpen in de Associatieovereenkomst aan de orde komen? (basis: allen, n=3.490)

	DEC. 2015
Ja	26%
Nee	74%
TOTAAL	100%

De verschillen naar opleiding zijn hier niet erg groot: onder hoger opgeleiden zegt 30 procent de inhoud te kennen, onder middelbaar opgeleiden is dat 21 procent en onder lager opgeleiden 20 procent. De samenhang met leeftijd is ongeveer even sterk: van de jongeren (tot 25 jaar) zegt 19 procent de inhoud te kennen, onder 65-plussers is dat 31 procent.

Uit de open vraag die daarop volgt, blijkt dat veel mensen ongeveer weten waar het over gaat. De meeste mensen komen echter niet veel verder dan een 'vrijhandelsverdrag'. Een substantieel deel denkt dat het gaat over de eerste stappen tot toetreding van Oekraïne tot de EU. Sommigen laten ook expliciet zien dat ze weten dat dat niet het geval is. Enkele citaten ter illustratie:

- Al dan niet op termijn toetreden tot de EU van Oekraïne.
- Associatie en uiteindelijk lidmaatschap van Ukraine bij Europese unie.
- Economische hulp, democratisering, mensenrechten alles wat kan leiden tot toetreding tot de EU.
- Economische en politieke samenwerking; niet dat het land bij de EU komt of in de NAVO.
- Economische, politieke en militaire samenwerking tussen Oekraïne en EU.
- Geleidelijke economische samenwerking en openstellen van grenzen.
- Handel, samenwerking, regelgeving gelijktrekken, wat weer een opstap is tot toetreding.
- Handel en Geenstijl denkt dat daaruit volgt dat Ukraine lid gaat worden vd EU, dat vindt Geenstijl geen goed idee.
- Handel, economie, afschaffen visum plicht, mensenrechten, invloed op oostelijk deel, conflictbeheersing.....
- Iets met economie, veiligheidspolitiek m.b.t. Rusland en cultuur vermoed ik.

Twee derde zegt zich meer in inhoud Associatieovereenkomst te gaan verdiepen

Op de vraag of men van plan is zich de komende maanden (meer) in de inhoud van de Associatieovereenkomst te gaan verdiepen, zegt 15 procent dat zeker wel te gaan doen (wat doorgaans een redelijke voorspeller van gedrag is) en nog eens 49 procent zegt dat waarschijnlijk te gaan doen.

Tabel 3.3

Bent u van plan zich de komende maanden (meer) in de inhoud van de Associatieovereenkomst te gaan verdiepen? (basis: allen, n= 2.669, alleen I&O-panel)

	DEC. 2015
Zeker wel	15%
Waarschijnlijk wel	49%
Waarschijnlijk niet	22%
Zeker niet	7%
Weet ik niet	6%
TOTAAL	100%

Ook hier zijn de verschillen naar opleiding weer relatief beperkt: het aandeel dat 'zeker' van plan is om zich meer te gaan verdiepen is onder laagopgeleiden 12 procent, tegen 14 procent van de middelbaar en 18 procent van de hoogopgeleide Nederlanders. Nederlanders tussen 25 en 34 jaar zijn dit het meest (21 procent) 'zeker' van plan.

Onder degenen die *zeker* van plan zijn te gaan stemmen op 6 april is de intentie om zich (meer) in de inhoud van de Associatieovereenkomst te gaan verdiepen beduidend groter (34 procent gaat zich er zeker meer in verdiepen), dan onder degenen die dat waarschijnlijk (11 procent zeker), waarschijnlijk niet (5 procent) of zeker niet (2 procent) gaan doen.

Vier op de tien vinden referendum goed idee; 37 procent niet

De meningen over of het een goed idee is dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden, lopen sterk uiteen: 40 procent vindt van wel, 37 procent van niet en 23 procent weet het niet.

Tabel 3.4

Vindt u het een goed idee dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden, of vindt u dat geen goed idee?

	DEC. 2015
Wel een goed idee	40%
Niet een goed idee	37%
Weet ik niet	23%
TOTAAL	100%

Lager (47 procent) en middelbaar opgeleiden (48 procent) zijn duidelijk positiever dan hoger opgeleiden (34 procent noemt het een goed idee, 48 procent noemt het 'niet een goed idee'). Jongeren (tot 25 jaar) zijn met 58 procent het meest positief; ouderen (65-plus) met 36 procent het minst.

3.2 Opkomst en verwachte uitslag

Opkomst blijft ongewis

Het referendum leidt tot een geldig advies bij een opkomst van minimaal 30 procent van de kiesgerechtigde burgers. Indien deze drempel niet wordt gehaald, wordt het verdrag door Nederland sowieso geratificeerd. In december 2015 was 28 procent 'zeker' van plan om te gaan stemmen en in januari is dat aandeel gestegen naar 34 procent. Daarnaast gaf in beide enquêtes 33 procent aan 'waarschijnlijk wel' te gaan stemmen. De andere ondervraagden stelden dat zij waarschijnlijk of zeker niet gingen stemmen, of het nog niet wisten.

Tabel 3.5

Bent u van plan om te gaan stemmen bij dit referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne? (basis: allen, n=3.490, n=2.550)

	DEC. 2015	JAN. 2016
Zeker wel	28%	34%
Waarschijnlijk wel	33%	33%
Waarschijnlijk niet	14%	15%
Zeker niet	6%	6%
Weet ik niet / wil ik niet zeggen	17%	13%
Ik heb geen stemrecht	2%	0%
TOTAAL	100%	100%

Hoewel op het eerste gezicht deze gegevens lijken te duiden op een opkomst ruim boven de 30 procent, is op basis van deze peiling toch onduidelijk of die drempel op 6 april daadwerkelijk gehaald gaat worden. Doorgaans is de categorie 'zeker wel' in dergelijke peilingen een goede voorspeller voor daadwerkelijk gedrag, maar aangezien er een sterke relatie is tussen opkomen bij verkiezingen en deelnemen aan opinieonderzoek, zal dit waarschijnlijk niet de opkomst zijn. We weten bovendien uit ander onderzoek dat een substantieel deel van de kiezers die van plan lijken om te gaan stemmen dat uiteindelijk toch niet doet. Dit zorgt al met al voor een flinke vertekening.² Aan de andere kant: het is goed mogelijk dat media-aandacht tussen nu en 6 april meer burgers zal stimuleren te gaan stemmen. Wat de opkomst zal zijn, blijft dus ongewis. Op basis van deze peiling valt niet te zeggen of de drempel van 30 procent gehaald gaat worden.

Hoewel lager opgeleiden het vaker een goed idee vinden dat er een referendum wordt georganiseerd, zijn zij minder geneigd daadwerkelijk te gaan stemmen dan hoger opgeleiden. Maar liefst 47 procent van de lager opgeleiden vindt het goed dat er een referendum komt over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne, maar slechts 24 procent zegt zeker te gaan stemmen. Onder hoger opgeleiden is dit verval veel kleiner (34 en 30 procent). Daarnaast zien we verschillen tussen leeftijdscategorieën. Jongeren (tot 25 jaar) vinden het vaak (49 procent) een goed idee, maar 19 procent is zeker van plan te gaan stemmen. Vanaf 25 jaar vindt circa 40 procent het een goed idee en gaat rond 30 procent stemmen.

² Bij onze slotpeiling m.b.t. de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2015 zei 72 procent 'zeker' te gaan stemmen. In werkelijkheid was de opkomst 48 procent.

Tabel 3.6

Houding ten aanzien van Oekraïne-referendum en opkomstintentie in december, naar opleidingsniveau (basis: allen, n=3.490)

OPLEIDINGSNIVEAU	LAAG	MIDDEL	HOOG	ALLEN DEC. 2015
	%	%	%	%
Het is goed dat er een referendum komt over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne ('mee eens')	47%	45%	34%	39%
Van plan te gaan stemmen referendum over Oekraïne? ('zeker wel')	24%	27%	30%	28%

Tabel 3.7

Referendum een goed idee? / Van plan te gaan stemmen in december? Naar leeftijd (basis: allen, n=3.490)

LEEFTIJD	16-24	25-34	35-49	50-64	65+	ALLEN DEC.
Het is goed dat er een referendum komt over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne ('mee eens')	49%	38%	39%	41%	38%	39%
Van plan te gaan stemmen referendum over Oekraïne? ('zeker wel')	19%	30%	24%	30%	32%	28%

Overwinning voor 'nee-kamp' verwacht

Terwijl er in de eerste helft van december, toen dit onderzoek werd uitgevoerd, nog geen peilingen waren gepubliceerd over het referendum, dacht toen een substantieel deel (43 procent) dat een meerderheid *tegen* de Associatieovereenkomst zou stemmen, ruim drie keer meer dan het aandeel dat dacht dat er in meerderheid *voor* gestemd gaat worden (13 procent). In januari zijn wel enkele peilingen over het referendum gepubliceerd.³ We zien in januari een iets groter deel (41 procent) dat denkt dat het '*nee-kamp*' gaat winnen, 16 procent denkt dat een meerderheid *voor* gaat stemmen.

Tabel 3.8

Wat denkt u dat de uitslag van het referendum zal zijn? (basis: allen, n=3.490, n=2.550)

	DEC. 2015	JAN. 2016
Een meerderheid stemt voor de Associatieovereenkomst	13%	16%
Een meerderheid stemt tegen de Associatieovereenkomst	43%	41%
Weet ik niet	44%	43%
TOTAAL	100	100

³ Onder andere door EenVandaag, Peil.nl en Hans Anker.

3.3 Voorgenomen stemgedrag en stemmotieven

Het 'nee-kamp' ligt voor, maar het 'ja-kamp' loopt in

Van alle kiezers die (zeker of waarschijnlijk) van plan zijn te gaan stemmen, dacht in december een kwart 'voor' te gaan stemmen en 41 procent zei 'tegen' te gaan stemmen. Een derde wist het nog niet. Als we de categorie 'weet ik niet' weglaten zou toen 38 procent voor en 62 procent tegen stemmen. Met andere woorden, als op dat moment het referendum zou zijn gehouden, had vrijwel zeker een meerderheid tegen gestemd. In januari zien we zowel het aandeel 'tegen' als 'weet niet' iets kleiner worden en het aandeel 'voor' stijgen.⁴ Op dit moment (januari) zou 56 procent tegen en 44 procent voor stemmen.⁵ Er is nog steeds een meerderheid tegen, maar het verschil is kleiner geworden. Van de ondervraagden die zeiden 'waarschijnlijk' of 'zeker' te gaan stemmen weet ongeveer een op de drie kiezers nog niet of ze dan vóór of tegen zullen gaan stemmen. De mate waarin voorstanders en tegenstanders van het verdrag deze groep kiezers weet te overtuigen in de komende maanden zal dus cruciaal zijn voor de uitslag.

Tabel 3.9

Stel dat u vandaag zou moeten stemmen in het referendum, zou u dan voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne stemmen?

(basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen, n=2.148, n=1.701)

	DEC. 2015	JAN. 2016	DEC. 2015	JAN. 2016
	Inclusief "Weet ik niet"		Exclusief "Weet ik niet"	
Voor	25%	31%	38%	44%
Tegen	41%	38%	62%	56%
Weet ik niet	34%	31%	-	-
TOTAAL	100%	100%	100%	100%

Tabel 3.10

Zou u voor of tegen de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne stemmen?

(naar opleidingsniveau)

(basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen, n=2.148, n=1.701)

OPLEIDINGSNIVEAU	LAAG		MIDDEL		HOOG		ALLEN
	%	%	%	%	%	%	
JANUARI 2016							
Voor	22%	31%	25%	35%	37%	54%	31%
Tegen	49%	69%	45%	65%	32%	46%	38%
Weet ik niet	29%	-	30%	-	31%	-	31%
DECEMBER 2015							
Voor	20%	26%	17%	26%	31%	48%	25%
Tegen	55%	74%	47%	74%	34%	52%	41%
Weet ik niet	26%	-	36%	-	34%	-	34%
TOTAAL	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

⁴ Dit is een statistisch significante stijging.

⁵ Bij steekproefonderzoek is er sprake van onnauwkeurigheidsmarges. In januari konden 1.178 respondenten zeggen of ze voor of tegen zouden gaan stemmen. 56 procent zei tegen te gaan stemmen. De foutmarge is 2,8 procent (bij een betrouwbaarheidsniveau van 95%), de 'tegenstem' zal op dit moment in werkelijkheid dus liggen tussen 53 en 59 procent.

Lager en middelbaar opgeleiden overwegend tegen; hoger opgeleiden nipt voor

Naarmate men lager opgeleid is, zou men vaker *tegen* stemmen. De winst voor de vóórstem in januari ten opzichte van december wordt vooral geboekt onder middelbaar en hoger opgeleiden. Onder laag opgeleiden is die winst klein. Onder laag en middelbaar opgeleiden is ook in januari per saldo nog een groter deel *tegen* dan *voor*. Onder hoger opgeleiden is in januari – per saldo – een groter deel vóór (37 procent) dan tegen (32 procent). In december was dat nog nipt andersom (34 procent tegen/31 procent voor). Het aandeel dat het niet weet is onder middelbaar en lager opgeleiden licht afgenomen en onder lager opgeleiden iets toegenomen.

Naar leeftijd zien we (in december) twee tendensen: naarmate men *ouder* is, stemt men vaker tegen en naarmate men *jonger* is, weet men het vaker niet.

Tabel 3.11

Zou u voor of tegen de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne stemmen? (naar leeftijd)
(basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen, n=2.148)

LEEFTIJD	16-24	25-34	35-49	50-64	65+	ALLEN DEC. 2015
Voor	28%	22%	22%	25%	30%	25%
Tegen	29%	30%	39%	44%	45%	41%
Weet ik niet	43%	48%	40%	31%	25%	34%
TOTAAL	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Kiezers van PVV, 50 Plus, SP, SGP en PvdD overwegend 'tegen'

Naar politieke voorkeur kijkend springt de PVV eruit: driekwart van degenen die in januari PVV zouden stemmen, zou tegen het associatieverdrag stemmen, slechts 9 procent zou voor stemmen. Na de PVV zijn kiezers van SP, 50 Plus, SGP en PvdD overwegend tegen. In de achterban van het CDA is men per saldo (nipt) tegen. VVD-kiezers zijn nu nipt voor, maar waren in december nog nipt tegen. Duidelijk voor zijn kiezers van PvdA, D66 en GroenLinks en – samen met de kiezers van de VVD – lijkt hier de winst geboekt te worden voor de vóórstem. De meeste twijfelaars zitten bij de ChristenUnie.

Tabel 3.12

Voorgenomen stemgedrag referendum naar huidige politieke voorkeur Tweede Kamer
(basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen, n=2.148)

	VVD	PVDA	PVV	SP	CDA	D66	CU	GL	SGP	PVDD	50 PLUS	TO-TAAL
JANUARI												
Voor	41%	63%	9%	21%	31%	55%	29%	55%	13%	24%	21%	31%
Tegen	36%	14%	73%	51%	36%	20%	23%	10%	38%	42%	46%	38%
Weet ik niet	23%	23%	18%	28%	33%	25%	48%	35%	49%	34%	33%	31%
DECEMBER												
Voor	26%	50%	5%	25%	33%	44%	24%	40%	10%	14%	9%	25%
Tegen	36%	14%	81%	49%	38%	22%	23%	21%	46%	46%	58%	41%
Weet ik niet	38%	36%	14%	27%	29%	33%	53%	40%	44%	40%	32%	34%
TOTAAL	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Waarom stemt men tegen? Associatieverdrag is opmaat voor toetreding van Oekraïne tot EU

Gevraagd naar de belangrijkste reden om *tegen* de Associatieovereenkomst te stemmen⁶, blijkt dat de indruk dat dit de weg bereidt naar een toekomstige toetreding van Oekraïne het oordeel sterk beïnvloedt. Ook mensen die weten dat het verdrag niet gaat over toetreding tot de EU (al is lang niet iedereen hiervan overtuigd), zijn hier toch bang voor. Men ziet een stem tegen als de 'enige mogelijkheid' om de verdere groei van Europa tegen te houden, want een andere democratische mogelijkheid heeft men niet en zou men wel willen hebben. Daarnaast wordt vaak gezegd dat Oekraïne een 'corrupt land' is, waar we beter niet mee samen kunnen werken. De potentiële tegenstemmers vinden het vaak logischer als Oekraïne de blik naar het oosten, naar Rusland wendt. Die twee culturen passen volgens hen beter bij elkaar.

Enkele citaten illustreren deze motieven om tegen te stemmen:

- Omdat ik het als enige mogelijkheid zie om een signaal af te geven dat de ontwikkeling van Europa m.i. moet worden herijkt. Ik weet dat het associatieverdrag daar niet over gaat maar ik zie geen andere mogelijkheid om iets duidelijk te maken over Europa.
- We halen van alles binnen en wij maar dokken. En natuurlijk is het geen toetredingsverdrag, maar eenmaal op die weg is er geen stoppen meer aan. Zie Turkije nu.
- Er staat letterlijk een belofte in dat de Oekraïne hiermee op termijn toe wordt gevoegd aan de EU. Ik vind de EU reeds veel te groot en log. Zeker de Oostbloklanden voegen niets toe, maar profiteren wel. Daarnaast vervullen ze hun plichten niet, denk aan Hongarije en de grensbewaking. We hebben niets aan deze landen. Lidmaatschap van de EU moet voor alle partijen een win-win zijn, niet alleen voor de toetredende partij.
- De wet is een opmaat naar EU lidmaatschap. De EU is al veel te groot en onbestuurbaar.
- Water naar de zee dragen vanwege de massale corruptie en vanwege het feit dat de EU gewoon veel te groot wordt door landen met een behoorlijk verschillende instelling. Zo zou ik ook tegen de Turkse toetreding stemmen vanwege de grote verschillen.
- Waar houdt de expansiedrift van de EU op? En hoe denken ze dit te gaan besturen als de afstand tussen de gewone mensen en de politiek nu al te groot is en ze hun besluitvorming laten afhangen van de lobbyisten en de bedrijven.
- Oekraïne is een onbetrouwbare partner en een corrupt land. Daar moeten we geen zaken mee willen doen.
- Omdat je uiteindelijk Europa verzwakt, want het is een overeenkomst met een land waar veel corruptie is en een gebrekkige rechtsvoering.
- De Europese Unie wordt te groot en te log. Er komen steeds meer Oost-Europeanen naar ons land en dat heeft veel negatieve gevolgen.
- Europa gaat veel te snel bovendien wordt er gesuggereerd dat het goed is voor de Nederlandse handel maar dit is allen goed voor de multinationals en niet voor de gewone Nederlander.

Waarom stemt men vóór? Associatieverdrag haalt Oekraïne uit Russische invloedssfeer

Gevraagd naar de belangrijkste reden om *voor* de Associatieovereenkomst te stemmen, blijkt dat het argument met betrekking tot de invloedssfeer van Rusland van de tegenstanders, eveneens door de voorstanders gebruikt wordt, maar dan met een tegengestelde conclusie: er kan beter met Oekraïne samengewerkt worden om het land niet in de armen van Rusland ('Poetin') te drijven. Een ander argument is dat we deze weg zijn ingeslagen en dat we de Oekraïners nu niet in de steek kunnen laten.

⁶ Deze vraag is alleen in december gesteld.

Enkele citaten:

- Wij hoeven ons niet op de kop te laten zitten door Rusland over de toenadering die een deel van de Oekraïne met ons zoekt. Een verdrag waarin staat dat je meer zaken gaat doen en meer zaken gaat regelen, kan nog alle kanten op gaan.
- Ze zijn op de goede weg. En om ze helemaal los te maken van Rusland is dit wel de beste oplossing.
- Zij willen liever bij Europa horen dan bij Rusland, waar ze moeten meedoen met het alleen zeggenschap van Poetin.
- We hebben de Oekraïners een worst voor gehouden. We moeten ons nu niet terugtrekken.
- Vooral de hulp en ondersteuning van de bevolking bij het vliegtuigongeluk. En de bevolking heeft het nodig. Ze moeten niet meer zo afhankelijk zijn van Rusland.
- Ik vind samenwerking tussen landen (bijna) altijd positief, zeker als een land Europees georiënteerd is. En ik vind dat we Oekraïne een kans moeten geven om democratischer te worden en de mensenrechten beter te handhaven. Het goede vind ik ook dat het niet alleen om economie gaat, maar bijvoorbeeld ook om veiligheid.

Referendum gaat vooral over de Europese Unie

Ook uit de stellingen die we hebben voorgelegd, blijken de gevoelens ten aanzien van Rusland, de Europese Unie en Oekraïne vrij negatief zijn. Ruim twee derde acht Rusland verantwoordelijk voor de onrust in Oekraïne en de helft van de Nederlanders zien Rusland als een bedreiging voor de vrede in Europa. Slechts een kwart (27 procent) is het eens met de stelling "Oekraïne moet ooit lid kunnen worden van de Europese Unie", een derde (35 procent) wil dat niet. De rest is neutraal of weet het niet. Kiezers van D66, GroenLinks en de PvdA zijn het vaakst eens met deze stelling (46, 44 en 39 procent). Overigens is een nog veel groter deel (51 procent) tegen toetreding van Turkije tot de EU.

Tabel 3.13

Houding ten aanzien van Rusland, de Europese Unie en Oekraïne (%)

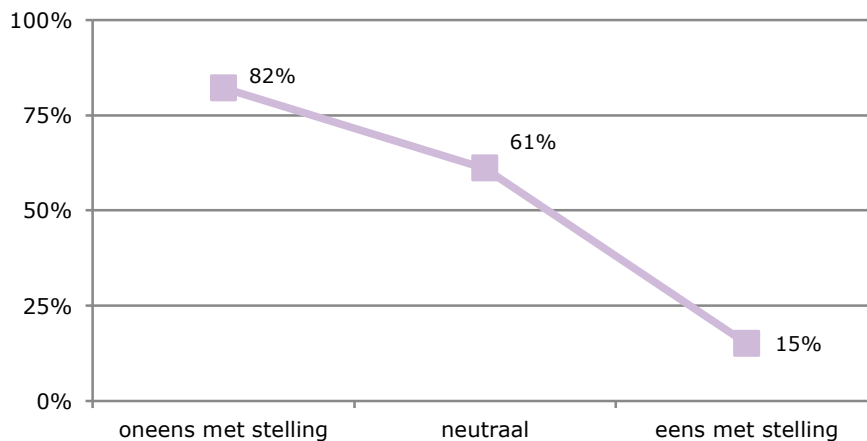
	(HELEMAAL) EENS	NEUTRAAL	(HELEMAAL) ONEENS	WEET IK NIET	TOTAAL
Rusland					
Rusland vormt een bedreiging voor de vrede in Europa.	52%	27%	15%	5%	100%
De economische sancties tegen Rusland moeten worden opgeheven.	25%	29%	37%	9%	100%
Rusland is verantwoordelijk voor de onrust in Oekraïne.	69%	18%	6%	7%	100%
Nederland moet nauwere politieke en culturele banden aanhalen met Rusland.	32%	35%	26%	7%	100%
Europese Unie					
De instellingen van de Europese Unie hebben te veel macht.	48%	25%	19%	8%	100%
De Europese Unie moet met zoveel mogelijk landen een vrijhandelsverdrag sluiten.	40%	30%	19%	11%	100%
De Europese integratie is te ver gegaan.	49%	20%	23%	7%	100%
Turkije moet ooit lid kunnen worden van de Europese Unie.	21%	22%	51%	6%	100%
Oekraïne moet ooit lid kunnen worden van de Europese Unie.	27%	29%	35%	9%	100%

Het hoeft niet te verbazen dat de antwoorden op deze vragen sterk met elkaar samenhangen. Respondenten die Rusland als een bedreiging voor de vrede in Europa zien, zijn bijvoorbeeld relatief vaak tegen het opheffen van de economische sancties. En respondenten die vinden dat de instellingen van de Europese Unie te veel macht hebben, zijn relatief vaak tegen een EU-lidmaatschap van Oekraïne of Turkije. Dit betekent dat al deze vragen feitelijk twee dingen meten: de houding meer in het algemeen ten opzichte van de Europese integratie en de attitude ten aanzien van Rusland.⁷

Als we de onderzoeksgegevens nader (statistisch) analyseren, blijkt dat het voorgenomen stemgedrag zeer sterk samenhangt met de houding ten aanzien van de Europese Unie in het algemeen. Dat wordt goed zichtbaar als we kijken naar de stelling dat de Europese integratie te ver is gegaan. Kiezers die het met die stelling eens zijn, zijn in groten getale tegen het verdrag (15 procent stemt voor en 85 procent stemt dus tegen). Kiezers die het met die stelling oneens zijn, zijn meestal voorstander van het verdrag (82 procent stemt voor).

Figuur 3.1

Het effect van de opinie ten aanzien van Europese integratie ('De Europese integratie is te ver gegaan') op de stemintentie bij het referendum (% respondenten dat 'voor' gaat stemmen)

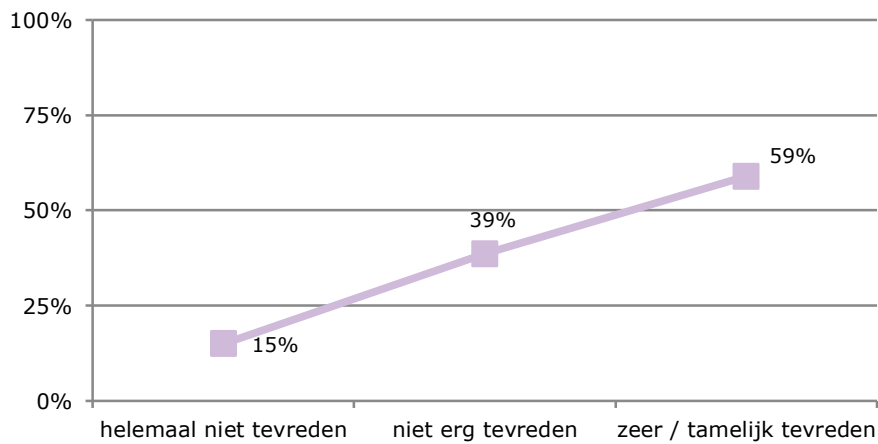
De stemintenties hangen ook samen met de mate waarin kiezers (on-)tevreden zijn over het regeringsbeleid, maar dat effect is beduidend minder sterk. De groep die het meest ontevreden is over de regering steunt het verdrag zelden (slechts 15 procent stemt voor). Maar hierbij moeten we bedenken dat dit vaak kiezers zijn die sceptisch zijn over Europese integratie, dus het is niet altijd het regeringsbeleid als zodanig dat deze kiezers motiveert om tegen het verdrag te willen stemmen. Kiezers die tamelijk of zeer tevreden zijn over de regering zijn in meerderheid geneigd om voor te stemmen (59 procent). Ook hier geldt dat dit vaak kiezers zijn met een meer positieve houding ten opzichte van Europese integratie. Uit aanvullende meer geavanceerde analyses blijkt dat het effect van de attitude ten aanzien van de Europese Unie met afstand het sterkst van invloed is op het voorgenomen stemgedrag.⁸

⁷ Dit patroon wordt bevestigd in een zogeheten factoranalyse (met varimax-rotatie) van de antwoorden op deze negen stellingen. Een screeplot laat zien dat er twee factoren kunnen worden onderscheiden. Alle variabelen hebben een factorlading van 0,7 of hoger op de ene factor en 0.1 of lager op de andere factor. Het enige item met een lagere factorlading is de stelling over vrijhandelsverdragen (0.4). Deze analyses zijn uitgevoerd met ongewogen data.

⁸ Dit verschil wordt bevestigd in een zogeheten logistische regressieanalyse met indexscores voor attitude ten opzichte van Europese integratie (gemiddelde score op 4 items) en attitude ten opzichte van Rusland (gemiddelde scores op 4 items) in combinatie met de tevredenheid met het regeringsbeleid. Bij deze indices zijn de scores waar nodig eerst gespiegeld, voordat het gemiddelde werd berekend. Deze analyses zijn uitgevoerd met ongewogen data.

Figuur 3.2

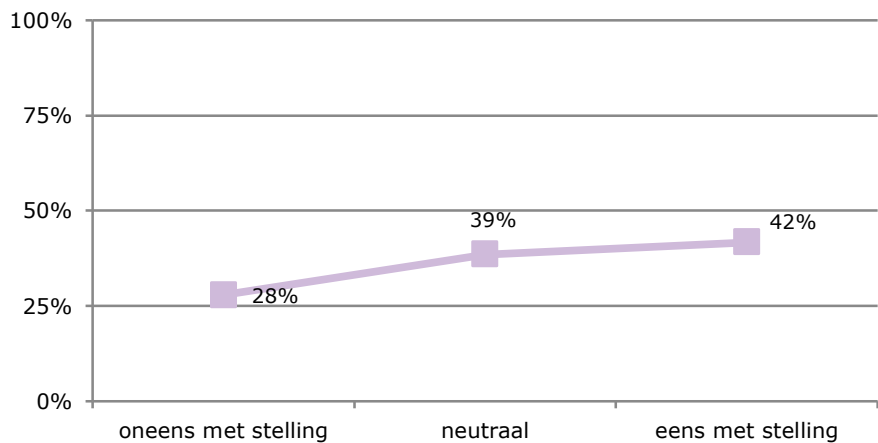
Het effect van de tevredenheid over de regering op de stemintentie bij het referendum (% respondenten dat 'voor' gaat stemmen)

Het netto-effect van opinies over het Rusland van Poetin op de stemintentie is beperkt. Ongeacht de mening over bijvoorbeeld de dreiging van Rusland voor de vrede in Europa is steeds een minderheid van plan om voor het verdrag te stemmen. De steun voor het verdrag is wel iets groter onder degenen die meer negatief over Rusland denken.

Figuur 3.3

Het effect van de opinie ten aanzien van Rusland ('Rusland vormt een bedreiging voor de vrede in Europa') op de stemintentie bij het referendum (% respondenten dat 'voor' gaat stemmen)

Kort samengevat kunnen we concluderen dat dit referendum in de perceptie van kiezers de facto vooral een referendum is over 'meer of minder Europese Unie'. Dat is althans de situatie voor aanvang van de campagne. Een belangrijke vraag voor de komende weken is of de campagne van de voorstanders van het referendum, die op 1 februari zal worden afgetrapt, hier verandering in zal brengen.

3.4 Gevolgen van de uitslag

Regering moet uitslag referendum volgen, zeggen tegenstemmers

De uitslag van het referendum is niet bindend. Mocht de opkomstdrempel van 30 procent zijn gehaald en een meerderheid stemt tegen, dan moeten regering en parlement nog steeds een eigen afweging maken. Dat is hoe het in Nederland op dit moment in de wet is geregeld. De vraag rijst derhalve wat het parlement en de regering met de uitslag moeten doen.

Om de mening van burgers hierover in kaart te brengen is de volgende tekst voorgelegd aan de respondenten: "Het referendum is geldig bij een opkomst van minimaal 30 procent. De uitslag is echter niet bindend. De Nederlandse regering beslist zelf of zij wel of niet instemt met de Associatieovereenkomst." Daarna is de vraag gesteld "Stel dat de opkomst bij het referendum 30 procent of meer is, vindt u dat de regering de uitslag van het referendum dan moet volgen, of moet de regering zelf een beslissing nemen?"⁹ Bij deze vraag zien we grote verdeeldheid, waarbij respondenten iets meer neigen naar 'de regering moet de uitslag dan volgen' (48 procent). Vier op de tien (41 procent) vinden echter dat de regering zelf een beslissing moet nemen; 12 procent weet het niet.

Tabel 3.14

Stel dat de opkomst bij het referendum 30 procent of meer is, vindt u dat de regering de uitslag van het referendum dan moet volgen, of moet de regering zelf een beslissing nemen? (basis: allen, n=3.490)

	DEC. 2015
De regering moet de uitslag dan volgen	48%
De regering moet zelf een beslissing nemen	41%
Weet ik niet	12%
TOTAAL	100%

De opvattingen van burgers over het al dan niet volgen van de uitslag hangt samen met het opleidingsniveau. Lager en middelbaar opgeleiden vinden per saldo dat de regering de uitslag moet volgen, hoger opgeleiden vinden dat (per saldo) niet.

Tabel 3.15

Moet de regering de uitslag van het referendum volgen? (naar opleidingsniveau)

(basis: allen, n=3.490)

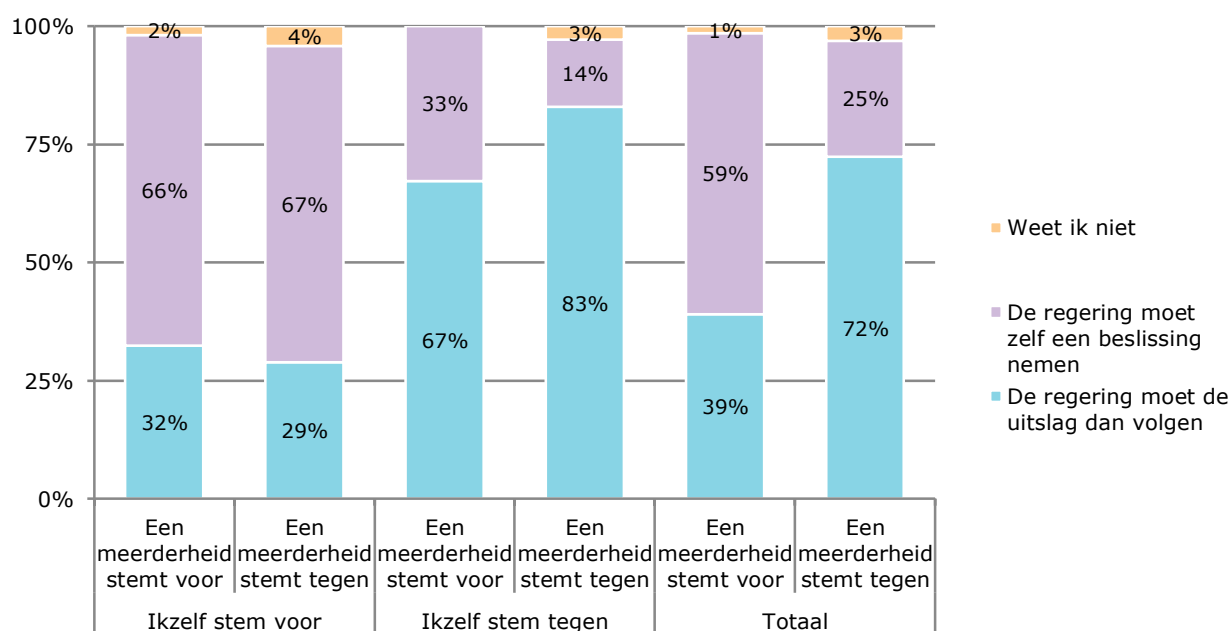
OPLEIDINGSNIVEAU	LAAG	MIDDEL	HOOG	ALLEN DEC. 2015
	%	%	%	%
De regering moet de uitslag dan volgen	56%	57%	40%	48%
De regering moet zelf een beslissing nemen	29%	30%	50%	41%
Weet ik niet	15%	13%	10%	12%
TOTAAL	100%	100%	100%	100%

⁹ In de praktijk is niet alleen relevant wat de regering beslist, maar ook wat de fracties in het parlement zullen beslissen. Maar in de vraagstelling is het onderscheid tussen regering en parlement, of tussen Tweede Kamer en Eerste Kamer, niet gebruikt om de vraagstelling eenvoudig en begrijpelijk te houden.

Het blijkt verder dat degenen die tegen gaan stemmen, vinden dat de regering de uitslag van het referendum moet volgen en degenen die voor gaan stemmen vinden dat de regering zelf een beslissing moet nemen. En juist degenen die zelf voor gaan stemmen maar verwachten dat het tegen-kamp gaat winnen, vinden dat de regering de uitslag *niet* moet volgen. Figuur 3.4 geeft dit grafisch weer. Van de voorstanders van de Associatieovereenkomst vindt twee derde dat de regering zelf een beslissing moet nemen, ongeacht de uitslag. Tegenstanders van de Associatieovereenkomst vinden dat de regering de uitslag moet volgen, vooral als er in meerderheid *tegen* gestemd gaat worden (dan 83 procent van de tegenstemmers dat de uitslag gevolgd moet worden). Maar ook als een meerderheid voor stemt vindt twee derde (67 procent) van de tegenstanders dat het kabinet die uitslag moet volgen. Niettemin is de groep die verwacht dat de meerderheid voor stemt, gering (n = 52).

Figuur 3.4

Relatie tussen voorgenomen stemgedrag bij Oekraïne-referendum (*zelf* en van *anderen*) en houding ten aanzien van opstelling regering (n = 1.425)¹⁰

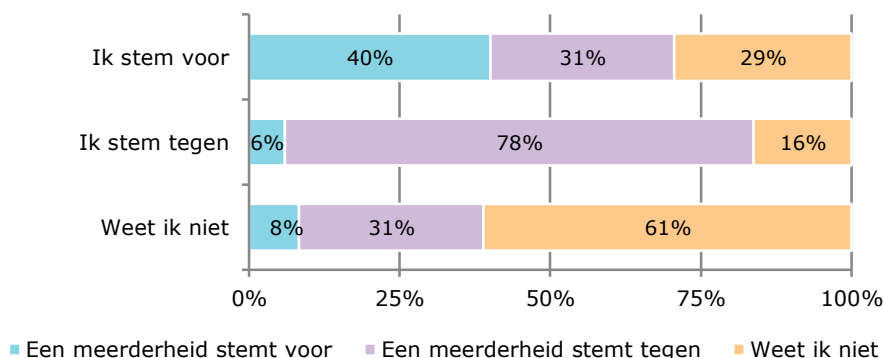

Onder voorstemmers denkt de grootste groep (40 procent) dat de meerderheid ook vóór zal stemmen, 31 procent van de voorstemmers denkt dat de uitslag "tegen" zal zijn en nog eens drie op de tien durven zich niet aan een voorspelling te wagen. Tegenstemmers zijn eensgezinder in hun oordeel: ruim driekwart (78 procent) verwacht een landelijk "nee". De groep "weet niet" is ook een stuk kleiner dan onder de voorstemmers: 16 procent.

¹⁰ Dit betreft alleen degenen die reeds een stemvoorkeur (voor of tegen) hebben.

Figuur 3.5

Relatie tussen voorgenomen stemgedrag bij Oekraïne-referendum en verwachte uitslag referendum (n = 2.148)

Kiezers van 'tegenpartijen' vinden dat uitslag gerespecteerd moet worden

Vooral kiezers van de PVV, 50-Plus en de SP vinden dat de regering gehoor moet geven aan de uitslag van het referendum, kiezers die zelf overwegend tegen zouden stemmen dus. Kiezers die overwegend vinden dat de regering zelf een beslissing moet nemen, vinden we bij die partijen waarvan de achterban eerder voor dan tegen gaat stemmen. Het zijn ook de kiezers (en de partijen) die het ook al niet zo'n goed idee vonden dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden.

Tabel 3.16

Moet de regering de uitslag volgen? Goed idee dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden? (naar huidige politieke voorkeur Tweede Kamer) (basis: allen, n=3.490)

	VVD	PVDA	PVV	SP	CDA	D66	CU	GL	SGP	PVDD	50 PLUS	TO-TAAL
Moet regering de uitslag van het referendum volgen als opkomst lager dan 30 procent is?												
De regering moet de uitslag dan volgen	46%	20%	82%	58%	47%	35%	36%	26%	39%	45%	67%	48%
De regering moet zelf een beslissing nemen	48%	71%	8%	26%	47%	58%	54%	61%	42%	34%	25%	41%
Weet ik niet	6%	9%	9%	15%	6%	7%	10%	13%	19%	20%	8%	12%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Goed idee dat over dit onderwerp een referendum wordt gehouden?												
Wel een goed idee	38%	24%	73%	46%	33%	27%	26%	18%	34%	51%	51%	40%
Niet een goed idee	43%	65%	10%	29%	47%	57%	44%	65%	28%	22%	18%	37%
Weet ik niet	19%	11%	17%	26%	20%	17%	30%	17%	39%	27%	31%	23%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

4

HOOFDSTUK

Onderzoeksverantwoording

4. Onderzoeksverantwoording

Eerste meting in december

I&O Research voerde van donderdag 3 december tot en met zondag 20 december 2015 een online onderzoek uit naar de standpunten en ervaringen van Nederlanders met betrekking tot het referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne. In totaal hebben in deze periode 3.490 Nederlanders aan het onderzoek deelgenomen. Van de deelnemers is 81 procent afkomstig uit het I&O Research Panel (n = 2.838). Daarnaast is een aanvullende steekproef benaderd van adressen met een woonfunctie vanuit de Basisregistraties Adressen en Gebouwen (BAG). Via een schriftelijke uitnodigingsbrief is aan de jongste bewoner (van 16 jaar of ouder) gevraagd om de vragenlijst online in te vullen. Dit betreft 19 procent van het totale aantal deelnemers (n = 652). Een aantal vragen is alleen aan deelnemers uit het I&O Research Panel gesteld. Waar relevant wordt dit vermeld (de *n*, het aantal respondenten, is hier lager).

Tweede meting in januari

De tweede meting vond plaats van dinsdag 12 tot donderdag 21 januari 2016. Hier deden 2.550 respondenten aan mee. Deelnemers waren afkomstig uit het I&O Research Panel, onder wie degenen die via de BAG-steekproef in december geworven zijn.

I&O Research Panel

Het I&O Research Panel is geworven op basis van aselechte personen- en huishoudensteekproeven op traditionele manier (geen zelfaanmelding). De respondenten hebben geen financiële vergoeding gehad voor hun aanmelding voor het panel. Ook voor deelname aan dit onderzoek kregen respondenten geen vergoeding. De onderzoeksresultaten van burgers zijn na herweging op geslacht, leeftijd, provincie en stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 representatief voor Nederlanders van 18 jaar en ouder, voor wat betreft deze achtergrondkenmerken. Dit is uitgevoerd conform de richtlijnen van de Gouden Standaard.

I&O Research

I&O Research is een maatschappelijk betrokken bureau voor beleids- en marktonderzoek. Het is onze missie bij te dragen aan beter onderbouwde keuzes van onze klanten, op basis van onderzoek en advies. Wij werken voor overheids- en non-profitorganisaties. I&O Research is de laatste jaren gegroeid tot het achtste marktonderzoeksbureau van Nederland. In de sector 'overheid & onderwijs' is I&O Research de nummer 1 (volgens de MarktOnderzoeksAssociatie, MOA). I&O Research heeft vestigingen in Amsterdam en Enschede.

I&O Research is lid van de MarktOnderzoeksAssociatie (MOA), maakt deel uit van de Research Keurmerk Groep en onderschrijft de internationale ICC/ESOMAR gedragscode voor markt- en sociaalwetenschappelijk onderzoek. I&O Research is ISO 9001 en ISO 20252 gecertificeerd. Het online onderzoekspanel (I&O Research Panel) is ISO 26362 gecertificeerd. Dit is de norm voor online Access Panels.

